

Zawadzki, Stanisław M.

"Warszawski Okręg Przemysłowy.
Studium rozwoju i lokalizacji
przemysłu", Stanisław Misztal,
Warszawa 1962 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 1, 389-392

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Misztal: *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. Polska Akademia Nauk. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. Studia t. III. Warszawa 1962 ss. 220+13 tablic + 41 map.

Wśród refleksji wywołanych lekturą pracy S. Misztala nie najmniej blaha wiąże się z trudnością jednoznacznego określenia jej charakteru. Autor jest geografem ekonomicznym, pracownikiem Instytutu Geografii PAN, a przecież „Warszawski Okręg Przemysłowy” zasadniczo różni się od tradycyjnych ujęć tematu przez geografę. Duża wiedza i erudycja historyczna pozwoliła S. Misztalowi połowę tekstu wypełnić charakterystyką rozwoju okręgu warszawskiego w latach 1815—1945, dzięki czemu m. in. wzbudziła duże zainteresowanie w środowisku historyków gospodarczych. A jednak nie jest to praca historyczna, o czym przesądza odmienny warsztat i metody badawcze. Wreszcie kilkuletnia praca w warszawskich organach planowania gospodarczego stała się dla autora źródłem wszechstronnej orientacji w bieżącej problematyce rozwoju przemysłu w okręgu warszawskim. I chociaż S. Misztal posiada bezsporne kompetencje w tej mierze, recenzowanej książki nie można zaliczyć do literatury poświęconej polityce ekonomicznej czy planowaniu przestrzennemu.

Wydaje się, że trudności, o których mowa, wyjaśniają się poprzez podtytuł książki. Książka poświęcona studium rozwoju i lokalizacji przemysłu w okręgu warszawskim musi być poparta rzetelną znajomością historycznych procesów rozwojowych, metodologią analizy przestrzennej oraz gruntowną wiedzą o współczesnych problemach planistycznych. Tylko na takich podstawach można zmierzyć się z zadaniem „wyjaśnienia przyczyn uformowania się nad środkową Wisłą wielkiej aglomeracji przemysłu określonej mianem Warszawskiego Okręgu Przemysłowego oraz zbadania jej dotychczasowych tendencji rozwojowych i aktualnych problemów celem ustalenia przesłanek dla prawidłowego planowania rozwoju okręgu” (s. 9).

Książka S. Misztala składa się z pięciu rozdziałów, jednak zasadnicze znaczenie mają rozdziały III i IV, poświęcone czynnikom rozwoju i przemianom strukturalnym przemysłu WOP-u oraz aktualnym problemom przestrzenno-gospodarczym okręgu.

Całość rozważań dotyczy obszaru obejmującego Warszawę oraz powiaty: pruszkowski z Pruszkowem, grodzisko-mazowiecki z Żyrardowem, piaseczyński, otwocki, miński, wołomiński, nowodworski, sochaczewski. Wyznaczenie granic okręgu oparto na systemie wskaźników koncentracji przemysłu oraz aktywizacji przemysłowej ludności; wskaźniki charakteryzują struktury istniejące w latach 1956 i 1958. Zabieg metodologiczny autora jest więc następujący: wyznaczenie współczesnej delimitacji okręgu wyprzedza retrospektywną, sięgającą początków kapitalizmu, analizę rozwoju przemysłu na całym badanym terytorium. Nie jest to oczywiście zabieg niedopuszczalny, ani nawet fałszywy. Utrudnią on jednak uchwycenie czasu, w którym Warszawa i jej okolice stały się okręgiem przemysłowym.

W swej metodzie badawczej autor jest konsekwentny. Nie trzeba nawet jego zapewnień, aby zrozumieć i przekonać się, że opracowanie tekstu poprzedziło sporządzenie licznych zestawień tabelarycznych i map, będących podstawowym tworzywem pracy. Oto z rozdziałem III wiąże się jedenaście map (od nr 3 do nr 13), w kalejdoskopowy sposób tworzących obraz narastania i rozwoju ośrodków przemysłowych, które z czasem złożyły się na Warszawski Okręg Przemysłowy. Ale

dopiero z czasem, w granicach dzisiejszego WOP-u istniało w 1827 r. 8 ośrodków, z których największym — poza Warszawą — był... Marymont. Inne, mniej więcej jednakowej wielkości, to Jeziorna, Lipków, Grochów i Mokotów. Badane terytorium nie było jeszcze okręgiem przemysłowym ani w roku 1847 (mapa nr 4), ani chyba w roku 1862 (mapa nr 5).

Powstanie Warszawskiego Okręgu Przemysłowego przypada na lata 1870—1913, kiedy to liczba robotników zatrudnionych w przemyśle wzrosła z około 12,5 tys. do ponad 100 tys., kiedy wokół Warszawy poczęła tworzyć się gęsta sieć — zwiąszcza wzdłuż linii kolejowych — mniejszych ośrodków. Autor wprost nie wypowiada takiej tezy, ale jego analiza czynników rozwoju i przekształceń w strukturze (także przestrzennej) przemysłu wyraźnie o tym przekonuje.

Postępująca aglomeracja przemysłu w Warszawie zmieniła proporcje w strukturze przestrzennej całego okręgu: udział Warszawy w ogólnym zatrudnieniu przemysłowym WOP-u wzrósł z 48% w roku 1870 do 66% w 1913 r. Należy przy tym pamiętać, że w 1913 r. nie były jeszcze inkorporowane: Mokotów, Ochota, Grochów, Targówek, częściowo Wola i inne ośrodki fabryczne. Gdyby jako punkt odniesienia przyjąć granice miasta z roku 1956, to okazałoby się, że Warszawa skupiała 77% ówczesnego zatrudnienia. Wraz z procesem koncentracji następowały istotne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu. W samej Warszawie już od połowy XIX w. dominującą rolę odgrywał przemysł metalowy, zajmując stopniowo miejsce przemysłu włókienniczego i spożywczego. Od końca lat 70-ych do wybuchu II wojny światowej udział tego przemysłu nie spadał poniżej 40%. W ośrodkach pozawarszawskich nadal jednak przeważał przemysł lekki (Żyrardów), jednak już w 1903 r. ponad 4 tys. robotników pracowało w przemyśle metalowym, a w 1938 r. — 16 tys.; w ten sposób ta gałąź przemysłu stała się wiodącą w skali nie tylko centralnego ośrodka okręgu.

Spośród niezliczonych informacji statystycznych, zawartych w pracy, przytoczmy jeszcze dane o ewolucji struktury wielkości zakładów przemysłowych. W roku 1862/63 istniały w WOP tylko 3 zakłady liczące powyżej 500 robotników; skupiały one jednak już prawie $\frac{1}{4}$ ogólnego zatrudnienia przemysłowego w okręgu. W 16 lat później liczba zakładów wielkich wzrosła do 11 (45,2% ogólnego zatrudnienia), a w 1913 r. — do 40 (36,7% zatrudnienia). Jest rzeczą bardzo charakterystyczną, że — jak dowodzi S. Misztal, polemizując z tezami historyków — wzrostowi koncentracji produkcji przemysłowej towarzyszył znaczny rozwój produkcji rękodzielniczej, w samej Warszawie szybszy nawet niż rozwój przemysłu.

Nie sposób w krótkim omówieniu przedstawić bogactwa materiału obrazującego drogi historycznego rozwoju WOP. Trudno byłoby także bodaj wyliczyć węzłowe problemy badawcze, będące przedmiotem studium.

Ogromna większość pozycji bibliograficznych, wykorzystanych w pracy (łącznie 313), dotyczy rozwoju WOP do 1945 r. Poza archiwaliami, do których nie miał obowiązku docierać autor, wykorzystano z pewnością wszystkie źródła, jakie na to zasługiwały. Z wielką sumiennością i ogromnym nakładem pracy zebrane zostały najdrobniejsze nawet informacje, które mogły złożyć się na całościowe ujęcie statystyk. Między innymi pod tym względem „Warszawski Okręg Przemysłowy” S. Misztala nie ma sobie równej w polskiej literaturze poświęconej geografii przemysłu.

Rozwój WOP przerwany został w latach 1939—1945. „Zniszczenia wojenne spowodowały, że w uprzemysłowieniu WOP, mierzonym liczbą zatrudnionych w przemyśle, na 1 tysiąc mieszkańców nastąpił regres do poziomu lat sześćdziesią-

tych XIX wieku, tj. do okresu poprzedzającego rozwój przemysłu wielkokapita-listycznego" (s. 118—119).

W ciągu pierwszych 15 lat istnienia Polskiej Ludowej przemysł ten nie tylko został całkowicie odbudowany, ale jednocześnie nastąpił 50-procentowy wzrost w zatrudnieniu przemysłowym (bez rzemiosła).

Jest, być może, paradoksem, że genezę i drogi planowego rozwoju powstałego na wojennych gruzach przemysłu warszawskiego trzeba wyjaśniać właściwościami kapitalistycznego procesu uprzemysłowienia okręgu. A jednak wykształcona przed kilkudziesięciu laty struktura gałęziowa i przestrzenna Warszawskiego Okręgu Przemysłowego okazała się trwałym czynnikiem. Utrwalił się okręgotwórczy charakter przemysłu metalowego (maszynowego, elektrotechnicznego etc.), zorientowanego lokalizacyjnie na zasoby kwalifikowanej siły roboczej i obejmującego ponadregionalne rynki zbytu. Struktura przestrzenna zainwestowania podstawowego, a przede wszystkim sieć osadnicza i sieć transportowa — wyznacza w dalszym ciągu zasadniczy kształt okręgu (por. mapy 9, 11, 13), charakteryzujący się dominantą Warszawy i przewagą lewobrzeżnych terenów podwarszawskich nad prawobrzeżnymi.

S. Misztal nie jest bezkrytyczny w ocenie powojennej polityki rozwoju przemysłu w okręgu warszawskim, nade wszystko w Warszawie. Analiza aktualnych problemów gospodarki przemysłowej każe mu zastanowić się nad trzema kardynalnymi kwestiami: 1) tempem dalszego rozwoju przemysłu w WOP; 2) kierunkami kształtowania struktury gałęziowej przemysłu; 3) polityką rozmieszczenia przemysłu. Autor kolejno rozpatruje następujące zagadnienia: zasoby siły roboczej, zaopatrzenie w energię, zaopatrzenie surowcowe, rynki zbytu, kooperacja, powiązanie transportowe i gospodarka wodna. Wśród wniosków wyprowadzonych z badania tylko jeden ma charakter pozytywny: należy zachować dotychczasową wielobranżową strukturę przemysłu.

Pozostałe wnioski wiążą się z aktualnym praktycznie dopiero teraz problemem deglomeracji. Nasuwa się tu upraszczające, ale dość wierne określenie omawianej książki: jest to studium poświęcone analizie żywiołowej aglomeracji i postulujące planową deglomerację przemysłu w okręgu warszawskim. „Niezmierne ważną kwestią dla dalszego rozwoju przemysłu WOP jest sprawa zahamowania dotychczasowego, w wielu gałęziach nieuzasadnionego ekonomicznie tempa koncentracji produkcji... Przeprowadzone studia wykazały, że źródłem wielu problemów przemysłu na terenie WOP są nadmierne dysproporcje w jego rozmieszczeniu, powstałe w rezultacie żywiołowych procesów lokalizacyjnych" (s. 177). Nie chciałbym w tym miejscu merytorycznie ustosunkować się do postulatu deglomeracji, ale warto może zwrócić uwagę, że badania swe prowadził S. Misztal w latach 1958—1961, kiedy „sprawa deglomeracji” nie była jeszcze przedmiotem tylu dociekań co obecnie. Można uważać, że jego książka jest pierwszym tak rozlegle udokumentowanym głosem, opowiadającym się za zmniejszeniem tempa rozwoju przemysłu w Warszawie na rzecz uprzemysłowienia słabiej rozwiniętych części regionu warszawskiego. Deglomeracja przemysłu Warszawy ma rozwiązać, niejako „po drodze”, sprawę poprawy struktury przestrzennej całego okręgu.

Nie jestem pewny, czy to krótkie sprawozdanie może mieć jakiś wpływ na zwiększenie zainteresowania się pracą S. Misztala. Po prostu książka wydana (z przedmową M. Kaczorowskiego) w kilkusetnym nakładzie przez Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN jest oznaczona klauzulą poufności (druk ścisłego zarachowania). Ostatnie ważne informacje zawarte w pracy odnoszą się do lat 1956—1957. Byłoby dobrze, gdyby mogły być one uznane, na równi z danymi dla

lat 1815—1938, za informacje z dziedziny historii gospodarczej. Z pewnością znalazłoby się wydawnictwo, które by dokonało reedycji tej niezwykle cennej książki. Region warszawski znalazłby się wówczas w szczególnie uprzywilejowanej sytuacji: w wojennej ogólnie dostępnej literaturze poświęconej podstawowym problemom jego rozwoju znalazłby się obok fundamentalnej pracy A. Wróbla¹ także „Warszawski Okręg Przemysłowy” S. Misztala.

Stanisław M. Zawadzki.

PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu 1942—1948. Płock—Ursus—Mińsk Mazowiecki. Warszawa 1963 ss. 317. Wydawnictwo WKW PZPR.

Rok 1962 w ogólnym planie obchodów 1000-lecia Państwa Polskiego akcentowany był jako rok 20-lecia PPR. Z okazji tej rocznicy w całym kraju odbywały się liczne sesje naukowe i popularnonaukowe, spotkania z działaczami z okresu okupacji, wystawy obrazujące historię powstania i walk PPR.

Do najważniejszych wydarzeń związanych z obchodami „20 rocznicy powstania PPR” na terenie woj. warszawskiego należy niewątpliwie zaliczyć odbyte sesje popularnonaukowe, na których zobrazowano te historyczne wydarzenia.

Teren dzisiejszego woj. warszawskiego, ze względu na swoją specyfikę, podzielony był w okresie okupacji pod względem struktury organizacyjnej PPR na 3 samodzielne okręgi:

1. Warszawa Prawa-Podmiejska (obejmująca tereny między Bugiem, Wisłą a Wieprzem).
2. Warszawa Lewa-Podmiejska (obejmująca powiaty: Pruszków, Grodzisk, m. Żyrardów, Grójec, Skierniewice, Łowicz, Sochaczew).
3. Okręg Płocki (powiaty: Płock, Sierpc, Płońsk, Lipno, Rypin, Ciechanów, Pułtusk — były to tereny włączone do Rzeszy).

Specyficzna sytuacja polityczna na terenie dzisiejszego woj. warszawskiego pogłębiła się jeszcze bardziej z chwilą wyzwolenia przez Armię Czerwoną w 1944 r. jego części prawobrzeżnej. Wtedy to obszar województwa podzielony został automatycznie linią frontu (przebiegała ona niemal przez środek województwa) na dwie części: wyzwoloną — gdzie rozpoczęła legalną działalność władza ludowa, i część okupowaną, obejmującą tereny leżące po lewej stronie Wisły.

Istniały wówczas trzy warszawskie wojewódzkie rady narodowe:

1. WRN dla terenów wyzwolonych w 1944 r. z siedzibą w Mińsku Mazowieckim;
2. WRN dla terenów okupowanych włączonych do Gen. Gub. z siedzibą w Pruszkowie;
3. WRN dla terenów włączonych do Rzeszy z siedzibą w Płocku.

Ze względu na taki podział obszarów dzisiejszego woj. warszawskiego w okresie okupacji i w pierwszych dniach wyzwolenia sesje popularnonaukowe odbywały się w następującym układzie:

¹ A. Wróbel: Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej. Warszawa 1960.